

Könyvtárgazdaságtan I.

Finanszírozás, szolgáltatások, árak

A költségvetési források szűkülése élesen veti fel a kérdést: kinek a feladata a könyvtári ellátás finanszírozása? Új finanszírozási formák és eljárások kerülnek előtérbe. A könyvtárak mint non-profit szervezetek? A dokumentumok és a beszerzendő eszközök árának emelkedése marketing-stratégiák alkalmazására kényszeríti a könyvtárakat. A számítástechnikán alapuló szolgáltatások elterjedése új problémákat vet fel a könyvtári árképzésben: az egyik helyen ingyenes szolgáltatásként elkészülő rekordok, másutt térítéses szolgáltatás alapját képezhetik.

A könyvtárgazdálkodás áttekintése három – egyidejűleg jelen lévő és ható – tényező megléte miatt időszerű:

1. a költségvetési források szűkülése,
2. a beszerezni kívánt eszközök és dokumentumok árának jelentős emelkedése,
3. a számítástechnikán alapuló szolgáltatások elterjedése a magyar könyvtári rendszerben.

A költségvetési források szűkülése

...mégis, kinek a feladata?

Néhány éve a válasz magától értetődő volt erre a kérdésre: a finanszírozás és működtetés feladata az államé. Napjainkra a helyzet is, a válasz is bonyolultabbá vált. Nehézséget okoz, hogy fejlesztési elképzeléseink megvalósítása, vagy akár csak a folyamatos állománygyarapítás érdekében is különböző alapok, alapítványok segítségét kell igénybe venni, hiszen a költségvetési források sokszor a napi működésre sem elegendők. A kultúra finanszírozásának megváltozása, a források csökkenése persze felfogható úgy is, mint az ágazat felkészítése a megváltozó pénzügyi feltételekhez való alkalmazkodásra. A realitás mégis inkább az, hogy a jelenlegi – még kiforratlan – mechanizmus számos tisztázásra való kérdésével inkább a bizonytalanságot erősíti.

A finanszírozási rendszer meglehetősen eklektikus képet mutat. A pénzhiány és a kísérletezés korát éljük, amelyre jellemző az alapítványok megnövekedett szerepe, és a pályázatás mint módszer eluralkodása. A költségvetési és egyéb források elosztása során direkt és indirekt módszerek egyaránt megjelennek, de a fejlett országokból importált formák mellől egyelőre hiányzik a pontos feladatmeghatározás, az alapfunkciók tisztázása. Most érezhető igazán annak hiánya, hogy a szervezetekre eddig nem nehezedett nyomás felhasználóik számbavételére, szolgáltatásaik karbantartására. Az ún. állampolgári jogon járó oktatás és művelődés sem az államot, sem a szervezeteket nem ösztönözte arra,

hogy végiggondolják, mit is takar az esélyegyenlőség jelszava, s nem kellene-e és miből "egyenlőtlenül" prioritásokat meghatározva támogatni – a többenél jobban – egy-egy célt, vagy egy-egy felhasználói csoportot, vagy egy-egy szolgáltatást. Eddig nem volt (?) lényeges annak vizsgálata sem, hogy a szervezet azt a feladatot látja-e el, és olyan színvonalon, amire létrehozták. Vannak-e garantált költségvetésre támaszkodva párhuzamos feladatokat ellátó szervezetek?

Ezeknek az anomáliáknak volt (?) a következménye az is, hogy minden szolgáltatás ingyenes volt, vagy minimális térítéssel került az olvasóhoz. Ezzel "sikerült" két dolgot elérni: az egyik, hogy az információtermelő ágazat által létrehozott termékeknek nincs értékük; a másik, hogy a felhasználók még akkor sem hajlandók fizetni, ha módjuk van rá, és a tisztesség is így kívánna (lásd az információs bróker megjelenését a nyilvános könyvtárakban).

Ha érdemben akarunk beleszólni a könyvtári rendszer finanszírozásának kialakításába, mindenké előtt tisztáznunk kell:

- ▶ melyek azok a társadalom által támasztott elvárásoknak megfelelő könyvtári szolgáltatások, amelyek minden magyar állampolgárt megilletnek, aki befizeti az adóját;
- ▶ melyek azok a speciális szakmai szolgáltatások, amelyekre az adott szakterület jogosan számít, ha eredményesen akar tevékenykedni;
- ▶ melyek azok a speciális technikai eszközök és informálódási technikák, amelyeknek használata a lehetőleg könnyebben a könyvtárakban tanulható meg.

Mindezek után arra a kérdésre is választ kell adni, hogy a jelenlegi könyvtári struktúra alkalmas-e a várható feladatok megoldására? A művelődési, tanulási szokások változtatása, a kulturális kiadásokra fordítható családi jövedelemhányad csökkenése, a gazdasági szféra más típusú információs igényei stb. hogyan befolyásolják az információs ágazat – ezen belül a könyvtárak és könyvtári szolgáltatások – fejlődését? Ha "csak" azt vesszük figyelembe, hogy nő a munkanélküliek száma, dinamikusan fejlődnek a

vállalkozások, megjelennek a versenytársak, máris érezhetjük a megváltozott környezetet, amelyben a könyvtári rendszernek bizonyítania kell.

A szakma előtt áll az a feladat is, hogy egzakt módon kifejezze, valójában mennyibe kerül a könyvtári rendszer fenntartása és fejlesztése. (Erről fogok néhány gondolatot kifejteni a cikk második részében.) Meg kell tudni mondani és indokolni, hogy kiadásaink mekkora hányadát kell a költségvetésnek fedeznie és miért. Csakis úgy tudunk eredményesen érvélni a felhasználói kívánt összeg mellett, ha bemutatjuk a valós költségeket. Ez nagyon fontos, mert a kormány természeténél fogva (mondhatnánk köteleltségszerűen) arra fog törekedni, hogy a közjavak keresletének csak azt a hányadát ismerje el, amely az átlagos választópolgár igényeit fedi le. Ennek következtében a prioritási sorban az oktatás-művelődés területe háttérbe szorul, különösen olyan esetekben, amikor a szétosztható javak szűkösek. Ez arra kell, hogy kényszerítse a szakmát, a felhasználók igényeinek valós ismeretében törekedjenek arra, hogy minden olyan tevékenység anyagi fedezetet nyerjen, amely a művelődés és oktatás kiszolgálásához, a nemzeti kulturális vagyon megőrzéséhez és biztonságos rendelkezésre bocsátásához szükséges. Erre pedig bizonyos marketingtechnikáknak az eddieknél erőteljesebb igénybevétele ad módot.

... finanszírozási formák

Az alapvető finanszírozási lehetőségek a költségvetési támogatás, az egyes adókedvezmények igénybevétele, valamint az egyes állami jövedelmek egy részének átengedése a könyvtári rendszer működtetésére. A szakirodalom megemlíti még azt a lehetőséget is, amikor más ágazatokban – a könyvtári szolgáltatások igénybevétele következtében – keletkező (sajnos nehezen vagy egyáltalán nem számszerűsíthető) haszonért cserébe a termelő ágazatok hozzájárulnak a finanszírozáshoz.

A többi ágazat hozzájárulása a kulturális területek finanszírozásához sem példa nélkül való, de ennek általánosság tétele csak egy újabb adó bevezetésével lenne megoldható, ami az amúgy is agyonadóztatott vállalkozói szféra erős ellenállását válthatja ki. Azt is látni kell, hogy a jelenlegi helyzetben valamennyi felsorolt finanszírozási formára lehet találni példát, de alkalmazásukban nincs átgondoltság és rendszer. Problémát jelent az, hogy makroszinten a lehetséges formák és technikák közötti választás nem elsősorban szakmai kritériumok alapján történik, hanem a politikai érdekviszonyok függvényében. A költségvetési támogatásért folyó versenyben a szakma szembe találja magát más ágazatok igényeivel, a kulturális szférán belüli érdekellentétekkel, s az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy még nem leltünk rá azokra az erőkre, amelyek a könyvtárak érdekei mögé felsorakoztathatók. Az oktatás-kultúra-egészségügy harcmodora nem elég hatékony ahhoz, hogy a megfelelő mértékű támogatást érje el. A források elégtelensége miatt az ágazaton belül is erőteljesebben jelennek

meg az érdekellentétek, mint az érdekazonosságok. Ennek az a következménye, hogy a *maradék* elv változatlanul érvényesül a költségvetésben, ha ezekről a területekről esik szó, mert az előzőekben feltett kérdésekre még nem adunk egzakt, számszerű válaszokat. Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy a körülmények kényszerítő ereje hatására megkezdődött egy párbeszéd a szakmán belül, amely remény ad arra, hogy eljutunk a kérdések megválaszolásáig.

A másik probléma a jelenlegi finanszírozási gyakorlatban a vegyes finanszírozás. Ebben az esetben bizonyos pénzekért pályáztatják a szervezeteket, de a megpályázható összegeket többnyire a költségvetésből különítik el. Ez az eljárás olyankor, amikor az egyes szervezetek alapfeladatai ellátására sem jut elég pénz, erősen bírálható. Ez meglehetősen torz fejlődést eredményezhet. Tévedés ne essék, nem az a baj, hogy bizonyos szervezetek "megugranak". Ha ez átgondolt, a valódi prioritásokat támogató koncepció eredménye, húzóerőként viselkedő szervezetek jöhetnek létre. De az ötletszerű, koncepció nélküli támogatás csak erősíti a negatív hatásokat. Az utóbbi látszik érvényesülni, minthogy a pályáztatók és a pályázó intézmények egymástól függetlenül pályáztatnak és pályáznak, s félő, hogy a pályázatok kiírása összehangolatlan, a pályázatok utólagos elemzése is hiányzik. Így egy-egy cél többszörösen is támogatott lehet, bizonyos lényegi feladatok pedig eleshetnek ettől.

Visszatérve a finanszírozás formáihoz, a jelenlegi helyzetben az oktatás, kultúra egyes szektorainak támogatása az ún. fejkvóta (normatívák) megállapítása alapján történik. Azt nem tudom, hogy pl. a könyvtárak esetében történtek-e számítások az egy főre eső költségekről, s ha igen, akkor milyen tételeket ismertek itt el. Ez ismét visszautal a működési költségek pontos ismeretének fontosságára, s a könyvtári rendszer jelenlegi helyzetének elemzésére, a fejlődési utak felvázolására, hogy a könyvtári rendszer a felhasználói igények, a fenntartók (az állam, az oktatási intézmények, a költségvetési szervek, az önkormányzatok stb.), a könyv- és lapkiadás stb. változásaival összhangban léphessen.

Az elvégzett elemzések és számítások alapján terjeszthet elő a szakma egy megalapozott és minden fórumon (beleértve a parlamentet is) védhető költségvetési igényt. Ha választ adott arra a kérdésre, hogy mit, kiknek és mennyiért kínál. A döntéshozók számára világossá kell tenni a célokat, és a megvalósításukhoz szükséges forrásigényt. A költségvetési támogatás mértéke talán előbb-utóbb attól is függ majd, hogy az elérendő célok hiteles számokkal vannak-e alátámasztva. Az ilyen döntési mechanizmus új magatartást kíván, amelybe belefér a lobbizástól a konszenzuskeresésen át az erős érdekérvényesítésig sokféle eljárás.

A fontos, de nem a teljes társadalom érdeklődésére számot tartó, vagy az állami feladatok köréből kikerülő tevékenységek finanszírozására nonprofit szervezetek létrehozása adhat megoldást. Természetesen a szakmának, de különösen az irányításnak,

érdekvédelemnek nagy körültekintéssel kell eljárnia, amikor felmerül az állami feladatok szűkítése. Ugyanis nem szabad összekeverni az önállóság növekedésére, a kézivezérlés megszüntetésére irányuló törekvéseket és az állam szükséges mecénási szerepkörét.

...mit jelent az, hogy nonprofit?

Elsősorban azt, hogy a szervezet közvetlenül nem függ az állami bürokráciától, ami nem zárja ki, hogy akár állami támogatásban, akár állami megrendelésekben ne részesülhessen. Másodsorban azt, hogy a szolgáltatásaiért kapott bevételeit nem oszthatja szét a tagok és a vezetők között, hanem eredeti céljai elérése érdekében használja fel őket. (Az USA-ban "... a szektor 70 százalékát kitevő oktatási, kutatási és egészségügyi intézmények bevételeinek nem egészen a felét fedezik csak az adományok és kormányzati támogatások, nagyobbik része a vevőkörtől származó árbevétel." – *Kelen András* i. m.) Tehát semmiképpen sem igaz az a jól hangzó tétel, hogy szolgáltatásaink azért ingyenesek, mert nonprofit intézményként működünk.

A jelenlegi finanszírozási rendszer már mutat nonprofit elemeket (pl. alapítványi támogatás), de jellegzetesen nonprofit szervezet létrehozásával vagy működtetésével még nem találkozunk. Természetesen itt olyan gazdasági kérdések várnak megoldásra, mint pl. hogy az állam miként preferálja az alapítványtevéket, milyen kedvezményeket jelent egy jól menő cég számára, ha profitja egy részéről közjavak finanszírozása érdekében lemond. Milyen reklámértéke van egy ilyen cselekedetnek? Mennyire gazdagok, és mi motiválja az állampolgárokat arra, hogy adományaikkal egy általuk szükségesnek ítélt tevékenységet finanszírozzanak, s ez számukra milyen előnyökkel jár?

A nonprofit szervezetek kialakulására azokban a szolgáltatási ágazatokban van a legjobb esély, amelyekben a szolgáltatás minősége csak közvetve mérhető; ilyen a könyvtári rendszer is. Itt az emberek jobban bízhatnak a nonprofit formában, hiszen pénzüket biztosan a megvalósítandó cél elérése érdekében használják fel.

Mindezek alapján törekedni lehet bizonyos könyvtár típusok nonprofit szervezatként való működtetésére, de ezek semmiképpen nem lehetnek alapfeladatot ellátó szervezetek.

A beszerzendő eszközök és dokumentumok árának jelentős emelkedése

... és a beszállítók?

A könyvtárak működtetési és fejlesztési költségeit nagyban befolyásolják a könyvtártechnikai eszközöket, számítógépeket és a dokumentumokat előállító és terjesztő, profitorientált cégek árai. A piaci visz-

nyok között természetes, hogy egy forprofit cég árait nyereséggel kalkulálja. Ha a termékhez szükséges nyersanyagok, alkatrészek stb. árai nőnek, ezt tovább fogja háritani a fogyasztóra. A költségvetési szervek működésében pedig ezt az évről évre növekvő többletköltséget (pl. dokumentumárak emelkedése) a fenntartónál nemigen lehet érvényesíteni. A fogyasztó pedig nálunk nem viselkedik fogyasztóként, részben mert hozzászoktattuk, részben pedig mert ez az a fogyasztás, amelyről elsőként fog lemondani, ha megélhetési költségei csökkennek. Ez egy abszurd szituáció, amely erősen megkérdőjelezi a piaci viszonyok szabad érvényesülésének megengedését a művelődés területén. Másrészt viszont az állami megrendelések mindig is keresettek a piacon, a cégek szívesen harcolnak a biztos pénzt jelentő állami megbízásokért. Ezt ki kell használni, s a szabályozás során rá kell szorítani a beszállítókat a legkedvezőbb árajánlatok megtételére. A szakma feladata pedig az, hogy egységesen lépjen fel minden lehetséges helyzetben, s így érjen el kedvező árakat. Ez ugyanannak a dolognak a két oldala. Határozottabban kell élni azzal a reklámhordozói tulajdonsággal, hogy a könyvtárnak tudatformáló hatása van, hiszen a tudás gyarapításának, a számítástechnikai eszközökkel, új információkkal való találkozásnak a színtere. A könyvtárakról mint reklámhordozókról még egyetlen alkalommal sem szolt a szakma, s olyan elemzés sem készült, van-e összefüggés egy bizonyos termék könyvtári használata vagy megismeretése, és annak későbbi eladásai között. Azt a gondolatot, hogy a művelt ember képéhez hozzátartozik a könyvtár használata, a szakmai műveltséghez pedig a szakkönyvtári szolgáltatások igénybevétele, még nem próbáltuk meg – jó értelemben véve – eladni.

A számítástechnikán alapuló szolgáltatások elterjedése a magyar könyvtári rendszerben

... szolgáltatások és árak

Ha egy könyvtár pénzért kínálja szolgáltatásait, azonnal szembe találja magát egyfelől annak veszélyével, hogy drasztikusan csökkenhet a kereslet, ezáltal megkérdőjeleződik a szolgáltatás léte is. Másfelől pedig etikai kérdésként vetődik fel, vajon tisztességes-e a bevételre való törekvés akkor, ha a tőke nem a könyvtár tulajdona. Ez az érvelés hamis, mert a kérdés úgy vetődik fel, mi az a szolgáltatás, amelynek árát az egész közösség fedezi, és melyek azok a szolgáltatások, amelyeknek árát az egyes olvasó fizeti meg. A dilemmát pedig az jelenti, hogy mikor és melyik szolgáltatás kerül az első vagy a második csoportba. Szté lehet-e választani a szolgáltatásokat e két szempontnak megfelelően, különös tekintettel arra, hogy a könyvtári "termék" egyik lényeges jellemzője, hogy egy inputból többféle

output is előállítható. (Pl. a feldolgozás során a fenn-tartó finanszírozásából létrejött bibliográfiai rekordot a ráépülő szolgáltatások esetében milyen módon vegyék figyelembe az árkalkulációban.) Ennek alapján azt lehet mondani, hogy az alapszolgáltatások és a "többlet" szolgáltatások elkülönítése nem a szolgáltatások típusától, illetve nem elsősorban attól, hanem a felhasználói csoportoktól függ. Például egy egyetemi könyvtár finanszírozása a saját egyetem ellátása érdekében történik; szolgáltatásai tehát az egyetem kötelekébe tartozók számára "ingyenesek", de korántsem azok a külső felhasználók számára. Ugyanígy, ha a nemzeti könyvtár feladatkörébe tartozik a könyvtárak meghatározott körének ellátása pl. szabványos címléírasi rekordokkal, s ennek előállítására megfelelő forrást bocsátottak rendelkezésére, akkor e kör számára ez díjtalan szolgáltatás, ám egy információs cég részére már nem az.

Ezek a példák két dolgot érzékeltetnek. Az egyik, hogy a finanszírozott szolgáltatások csak a kedvezményezett csoport szempontjából tekinthetők "megvásároltnak". A másik a rendszeren belüli továbbfelhasználás kérdése: hogyan, milyen költséggel lehet figyelembe venni egy, már más forrásból megfinanszírozott végterméket, amely egy másik szolgáltatás vagy szolgáltató kiinduló eleme.

Az alapszolgáltatások és speciális szolgáltatások viszonya is változóban van. Hagyományos értelemben alapszolgáltatásnak minősül a dokumentumok rendelkezésre bocsátása, nyilvántartása, kölcsönzése, az olvasói terek igénybevétele stb. Ma már nem utópia, hanem valóság az elektronikus úton terjesztett újságok, folyóiratok, a teljes szövegeket tartalmazó nemzetközi és hazai adatbázisok elérése. Vajon ezeknek az olvastatása, rendelkezésre bocsátása, a feldolgozáshoz, még inkább az átvételhez szükséges technikai háttér költségei, a papíron, mágneslemezen stb. való nyújtása alapszolgáltatásnak tekinthető? Mind a mai napig ugyanis az elfogadott költségek a hagyományos szolgáltatásokhoz tartozó dokumentumhoz, épülethez, személyzethez tapadó kiadásokat jelentenek. A XX. század vége felé milyen technikai felszereltség, milyen dokumentumállomány, milyen felkészültségű személyzet, milyen könyvtári rendszer az, amely az egyes felhasználói réteg igényeihez elfogadottan hozzárendelhető? Mi a standard, mi a standard feletti és alatti intézmények aránya? Felhasználói oldalról pedig milyen műveltségi csomag rendelhető az állampolgárhoz, az általános iskolához, a szakmunkáshoz, a középiskolához, a felsőoktatáshoz, a tudományos kutatáshoz stb.? Könyvtárnak vagy más típusú szervezetnek kell-e gondoskodnia az államigazgatás, a termelés, a vállalkozás stb. információellátásáról? Az ezekre a kérdésekre adott válaszok nemcsak a könyvtári rendszer finanszírozását érintik, hanem a szakemberképzést általában, és a könyvtárosképzést közelebbről. Annyi bizonyos, hogy a felsőfokú könyvtárosképzésből nem hiányozhatnak a gazdálkodással és a marketinggel kapcsolatos ismeretek.

...és a számítástechnika

A könyvtárakra egyre jellemzőbb a számítástechnika alkalmazása, különösen az online szolgáltatások elterjedése mind saját adatbázisok használatára, mind hazai és külföldi adatbázisok közvetítése révén. A gépesített információszolgáltatás a könyvtári körön kívül kereskedelmi szolgáltatás, amelyben meghatározott költségek, tarifák, árak és használati díjak érvényesülnek. Ez a tény még inkább arra sarkallja a szakmát, hogy ilyen típusú szolgáltatásait térítésért adja, figyelembe véve a piac egyéb szereplőinek magatartását is. Az árak kialakításánál arra kell összpontosítani, hogy a felhasználók hogyan vélekednek a szolgáltatások értékéről. Az információt előállítók többnyire az árakkal és a kiegészítő szolgáltatásokkal (segédletek, képzés, konzultáció) próbálják befolyásolni a felhasználókat. Az árak kialakítására a következő gyakorlati tapasztalatok vannak:

- ▶ kapcsolati idő alapján számított díj, amely magában foglalja a nyomtatást is;
- ▶ kapcsolati idő alapján számított díj, nyomtatás nélkül;
- ▶ átalánydíj;
- ▶ a központi egység (CPU) használati idején nyugvó tarifa.

A kapcsolati időre alapozott egységár akadályozhatja a hatékony keresést, hiszen a minél rövidebb igénybevételel ösztönzi, és a "böngészés" típusú keresés teljesen háttérbe szorulhat. Az átalánydíj hátránya lehet a túlzott igénybevétele, a központi egységen alapuló számítások pedig áttekinthetetlené tehetik a felhasználó számára az információkeresés költségeit. A számítógépes szolgáltatások árképzésének egyik problematikus vonása a downloading, a "letöltés" is. A legjobb árstratégiának a keresési idő és a kinyomtatott információ mennyiségének együttes alkalmazása látszik.

Irodalom

- ALFÖLDINÉ DÁN Gabriella–HEGEDÜS Péter: Könyvtár és marketing. Szakirodalmi Szemle, OSZK KMK, 1986. 107 p.
- A harmadik szektor. Tanulmányok. Szerk. Kuti Éva, Marschall Miklós. Bp. 1991. Nonprofit kutatócsoport. 240 p.
- KELÉN András: Nonprofit szervezetek a vegyesgazdaságban. Az amerikai tapasztalat. = Közgazdasági Szemle, 1991. 2. sz. p. 134–152.
- KUTI Éva–MARSCHALL Miklós: Az állam szerepe a kulturális szférában. Művelődéskutató Intézet, Bp. 1991.
- KUTI Éva–MARSCHALL Miklós: Ki finanszírozza a kultúrát? = Társadalmi Szemle, 1991. 3. sz. p. 15–24.
- A könyv- és szakirodalmi tájékoztatásügy finanszírozása. MKE Elnökség. = Könyvtáros, 41. köt. 9. sz. 1991. p. 507–516.

Beérkezett: 1992. VII. 29-én.